

ВІЗАНТИНІСТИКА В КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлено найважливіші риси розвитку візантиністичних досліджень на початку ХХ ст. у вищому духовному освітньому закладі Наддніпрянської України – Київській Духовній Академії. Головна увага приділена процесу утворення спеціального навчального та наукового підрозділу візантиністичного спрямування – кафедри історії візантійсько-східної церкви. Охарактеризовано наукові контакти Київської Духовної Академії у галузі візантиністики, підготовку та діяльність молодого покоління вчених закладу, що досліджували багату історико-культурну спадщину Східної церкви.

Ключові слова: візантиністика, церковна історія, богослов'я, Київська Духовна Академія, Східна церква.

З початком ХХ ст. Російська імперія вступила в епоху масштабних соціальних та політичних перетворень, що позначилися на всіх сферах суспільного життя. Осторонь цих змін не залишилася і Церква, особливо ті структурні одиниці, у віданні яких знаходилися духовна освіта та наука. В Україні головним богословським науково-освітнім центром була Київська Духовна Академія (далі – КДА), яка вважала себе правонаступницею Києво-Могилянської Академії.

На тлі динамічних суспільних процесів у середовищі академічної корпорації питання навчального процесу та наукової роботи часто ставали предметом суперечок. Ці події значною мірою визначали і розвиток візантиністики в КДА. Православна наука та освіта були завжди тісно пов'язані з дослідженням

Візантії. Зокрема, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Російській імперії склався потужний “академічний” (поруч з університетським) напрям візантиністики [10]. Минуле цієї науки в КДА належить, на жаль, до маловивчених тем, про що свідчить нечисленна історіографія проблеми. В українській історіографії практично відсутні спеціальні розробки цього питання, за винятком дисертаційного дослідження Сергія Лимана [11]. Російські історики та богослови лише побіжно торкалися цієї теми [1; 2].

Мета даної розвідки – окреслити основні риси становлення візантиністики у КДА в останні роки її існування. Необхідною умовою для цього є ґрунтовний аналіз навчально-організаційного та наукового процесу у цьому вищому богословському закладі.

Візантиністика у навчальних програмах КДА, як і загалом у системі вищої духовної освіти Російської імперії, була відображена в навчальних курсах загальної церковної історії, патристики, літургії, церковної археології та ін. І все ж окремі науковці – викладачі КДА відчували нагальну потребу ґрунтовнішого звернення до минулого Візантії. Їхня діяльність привела до заснування в КДА спеціальної кафедри, покликаної розширити вивчення студентами історії Візантійської церкви.

Потребу утворення такої структурної одиниці вперше обговорили на засіданнях Ради КДА 3 – 8 лютого 1906 р. На той час у церковному середовищі розглядалися різноманітні проекти змін внутрішнього устрою духовних академій. У пропозиціях, поданих комісією КДА, йшлося про “необхідність наукового вивчення в академії православного Сходу і особливо, звичайно, Візантії”. Проект передбачав відкриття нових кафедр, найперше кафедри “*історії східних церков після розділення церкви*” [курсив наш – О.Ф.]. Як один з основних аргументів наводився факт тісного зв’язку “нашої минувшини” з долею православного Сходу, доконечна важливість належного знання історії Візантії для “нашої громадянської та церковної історії” [6, 245].

Пропозиція про формування кафедри вдруге постала уже в 1909 р. Розцінюючи обговорення 1906 р. як почин для реалізації

своїх ідей. група професорів та доцентів КДА скористалася наступною обставиною: в цей час, у зв'язку з відставкою професора, вивільнилась кафедра нової громадянської (цивільної) історії. Ці викладачі запропонували замінити вакантну кафедру *“іншою кафедрою із загальної церковної історії, а саме з історії візантійсько-східної церкви по відпадінні від неї західно-латинської”* [курсив наш – О.Ф.]. У тексті записки вказувалося, що у статуті 1869 р. було передбачено дві кафедри із загальної церковної історії [7, 334]. Під цією пропозицією свій підпис поставили професори Василь Півницький, Степан Голубев, Костянтин Попов, професор-протоіерей Федір Покровський, Сергій Пісоцький, *“исполняющий должность”* доцента ієромонах Анатолій (Грисюк) та доцент священник Микола Гроссу.

Невдовзі К.Попов подав ректору Академії текст заяви з проханням про внесення її на розгляд Ради КДА. Ректор, єпископ Феодосій (Олтаржевський), підтвердив, що питання дійсно підлягає обговоренню. Проте вносити його у порядок денний академічної Ради відмовився, мотивуючи це тим, що останнім часом її клопотання Святійший Синод постійно відхиляє. Тоді, за рекомендацією того ж таки ректора, ініціативна група звернулася безпосередньо до митрополита Київського Флавіана (Городецького), прохаючи передати їхні міркування Синодові *“хоча б як матеріал при формуванні предметів академічного викладання”* [7, 336]. Звернення до преосвященного виявилось дієвим: заява, фактично минаючи академічну Раду, дійшла до свого безпосереднього адресата – Святійшого Синоду. Вище духовне керівництво підтримало пропозицію, адже в 1903 р. цей управлінський орган відкрив кафедру такого напрямку в Петербурзькій Духовній Академії, ліквідувавши перед тим кафедру нової громадянської історії. До цього факту відкликалися як до прикладу для наслідування професори КДА. Отже, подібна ініціатива могла сприйматися у Петербурзі як наслідування столичних нововведень на місцях. Синод розглянув записку та спрямував її до Києва з резолюцією ректору негайно винести проект на обговорення Ради, а міркування та висновки останньої передати знову ж таки до Синоду.

У заслуханій 9 червня 1909 р. на зібранні Ради КДА записці було висунуто такі аргументи: найперше вказувалося, що ініціатива професорів опирається на один з параграфів діючого статуту духовних академій 1884 р.; по-друге, подібна практика вже діє у Петербурзькій Духовній Академії. Далі йшлося про те, що існування найтіснішого зв'язку російської церковної історії з візантійською не потребує жодних доказів, до того ж “на теперішній час і в російській університетській і в західній науці спостерігається особливе пожвавлення у справі вивчення візантійської історії” [7, 333]. Щоб додатково виправдати запровадження кафедри, ініціативна група згадала навіть зовнішньополітичний аспект, а саме – необхідність кращої орієнтації у реаліях життя тогочасного православного Сходу. Зауважмо, що таким чином “кафедра з історії візантійсько-східної церкви” мала б охоплювати історію візантійської церкви від IX ст. – часу “відпадиння від неї західно-латинської” (“відпадиння” в навчальних курсах датувалося конфліктом патріарха Фотія з Апостольським престолом [I, 1–1зв.]) і вивчати історію поствізантійського православ'я (п'ятнадцяти помісних церков) аж до початку XX ст. Наведені міркування завершувалися наступним висновком: “...таке знання більш потрібне для православного богослова, ніж знання політичної історії нового світу” [7, 334].

Не всі члени академічної корпорації підтримали таку ідею. До Ради КДА надійшла записка професорів Володимира Завітневича, Миколи Мухіна та Олексія Розова. У ній нагадувалося, що 1906 р. академічна Рада висловилася за “введення до наук, що викладаються в академії, візантійської історії” [7, 336] як предмету т.зв. богословсько-історичного відділення. Відтоді не виникло жодних обставин, що вимагали перегляду цього рішення. Тому “думка про знищення в академії спеціальної кафедри з нової загальної громадянської історії” є неприйнятною. Згадані професори вбачали у позиції своїх колег елементи ксенофобії стосовно інтелектуальних надбань західної цивілізації, наголошуючи, що боротися з небажаними ідейними впливами та віяннями допустимо лише суто науковими

методами. Вони вважали, що “цей проект негідний академічної думки й говорити про нього серйозно не годиться” [7, 339].

Суперечності, що виникли навколо цієї проблеми, мало вирішити голосування. Члени Ради визнали заміну однієї кафедри іншою небажаною, але погодилися, що запровадження історії візантійсько-східної церкви в коло академічних наук було б корисним [7, 341].

Перша невдала спроба не позбавила професорів-консерваторів бажання втілити свої задуми. Залишившись на попередніх позиціях, вони зафіксували у протоколі Ради т.зв. “окрему думку”, а професор Василь Півницький додатково подав “особливу думку”. “В академії, завданням якої [є] постачати вищу *богословську* освіту, – писав він, – немає нагальної потреби в двох кафедрах із загальної громадянської історії, набагато корисніше було б замінити одну з них “конче необхідно” кафедрою історії греко-східної церкви. Академія не історико-філологічний факультет, а вищий *богословський* навчальний заклад [7, 342].

Справа заснування нового навчально-наукового підрозділу отримала своє продовження на засіданнях Ради у вересні – жовтні 1909 р., де вирішувалася доля вакантного місця викладача кафедри нової загальної громадянської історії, на заміщення якого зголосилися кілька осіб. Тодішній інспектор Академії Василій Богдашевський запропонував утриматися від голосування через непевність майбутнього кафедри, доручивши комусь із викладачів працювати на ній тимчасово. До пропозиції одразу ж долучили свої голоси згадані прихильники заміни кафедри В. Півницький, С. Песоцький та їхні нові союзники – протоієрей Іван Корольков та Микола Маккавейський. Голосування на вимогу більшості таки було проведено, однак усі кандидатури були “провалені”. Інспектор та чотири згаданих професори висловили протест щодо незаконного, на їхню думку, голосування. Подальшим суперечкам поклав край митрополит Флавіан (Городецький), доручивши професорові М. Мухіну викладати нову загальну громадянську історію до кінця 1909/10 навчального року [8, 117–121].

2(15) квітня 1910 р. було затверджено в першому варіанті новий статут православних духовних академій, де передбачалося утворення очікуваної консерваторами кафедри історії греко-східної церкви замість кафедри нової громадянської історії. Згідно з клопотанням Ради КДА указом Святійшого Синоду 28 вересня 1910 р. на новоутворену кафедру було призначено лектора. Обов'язок навчати вихованців світської історії покладалася на викладача давньої громадянської історії, який відтепер іменувався викладачем "громадянської історії загальної" [12, 498 – 499]. Поглиблювати підготовку вихованців КДА з візантиністичних дисциплін були покликані й інші нові кафедри, створені за цим статутом. Так у КДА завершилися тривалі суперечки з цього питання.

Найкращі з випускників, які обирали візантиністику сферою своїх подальших наукових зацікавлень, мали змогу продовжувати студії як т.зв. "професорські стипендіати". Їх зобов'язували впродовж одного року пройти посилену наукову підготовку в царині обраного ними напрямку як один із шаблів до майбутнього професорського звання. Роботою молодого спеціаліста керував професор. Керівник, відповідно, інформував Академію про підвищення кваліфікації стипендіата. Показовою у цьому випадку є діяльність Олександра Дмитрева, відрядженого в 1913/14 навч. році до одного з тодішніх центрів світової візантиністики – Російського археологічного інституту в Константинополі, який підтримував тісні наукові зв'язки з духовними академіями [1, 285; докладніше див.: II, 1]. Питання про відрядження кандидатів і магістрів богослов'я "для вчених занять" до Інституту розглядалося в Раді Академії ще 1901 р. [V, 1–4].

Професор Федір Міщенко котрий, керував роботою О. Дмитрева, доповідав Раді Академії, молодий науковець цікавився церковним правом. Відрядження до Константинополя "дало можливість О. Дмитреву... розширити переважно археологічну [пам'яткознавчу – О.Ф.] сторону своєї минулорічної роботи про коронацію візантійських василевсів" [9, 682]. Молодий учений опрацював фонди бібліотеки Інституту, перефотографувавши ілюстративні матеріали до історії інсигній

візантійської коронації: оглянув нумізматичні колекції та кабінет старожитностей при Інституті тощо. Крім цього, стипендіат ознайомився з низкою джерел та монографій з різних проблем візантійської історії, які були відсутні в київських бібліотеках. Вивчення цих матеріалів наштовхнуло О. Дмитрева на думку щодо необхідності подальших досліджень проблеми у Ватиканській бібліотеці. Науковий керівник високо оцінив результати роботи стипендіата й запропонував залучити його до викладання в КДА [9, 684]. Приклад О. Дмитрева не поодинокий. Відрядження до Інституту, поїздки з науковою метою на християнський Схід практикувалися в КДА для її викладачів, згаданих професорських стипендіатів, і навіть студентів.

В останні роки існування Академії у царині візантиністики працювали молоді дослідники, переважно вихованці КДА, котрі прийшли на зміну своїм старшим колегам. У передвоєнні роки в КДА працювало чимало молодих фахівців-візантиністів у різних галузях історико-богословської науки: Микола Гроссу, Микола Пальмов, Сергій Єпіфанович, Тимофій Лященко, Михайло Оксіюк, Михайло Скабалланович, Анатолій Грисюк та багато інших. Основні напрямки наукових зацікавлень можна прослідкувати на прикладі окремих постатей.

Найстарший із них, Микола Гроссу [докладніше див. 14] був призначений доцентом на новоутворену кафедру візантиністики в 1910 р. М. Гроссу навчався у КДА, залишився тут професорським стипендіатом і через певний час розпочав викладацьку діяльність. Ступінь магістра богослов'я 1908 р. йому було присвоєно за монографію "Преподобный Феодор Студит. Его время, жизнь и творения" [3]. Ця книга – ґрунтовне дослідження, в контексті іконоборчої епохи, постаті одного з отців церкви Феодора Студита. Учений також здійснив класифікацію та переклад творінь студійського ігумена [14, 102]. Згодом у своїх візантиністичних зацікавленнях М. Гроссу патрологічну проблематику доповнив церковно-історичною, досліджуючи взаємовідносини церкви та держави у Візантійській імперії за правління династії Комненів [14, 102 – 103].

Менш численним, але не менш вартісним є науковий доробок інших молодих учених. Так, лише неповні тридцять два роки життя доля відвела талановитому вченому Сергію Єпіфановичу [III, 1 – 2 зі зв.]. У 1906 р. С. Єпіфанович вступив до КДА, після закінчення якої залишився тут професорським стипендіатом. Згодом очолив першу кафедру патрології КДА. Ступінь магістра богослов'я було присвоєно йому за дисертацію (захищену в 1917 р.) про преподобного Максима Сповідника. С. Єпіфанович і донині залишається одним з кращих дослідників життя та творчості преподобного [5, 5]. Через складнощі воєнного часу та революційні події дисертація була надрукована частково. Нещодавно журнал “Синопис” опублікував одну з її частин, віднайдену в архівах доктором історичних наук С. Білоконом [4].

Поряд із церковною історією та патрологією історико-богословські студії в царині візантиністики доповнювала літургіка та церковна археологія. Один із фахівців у цій галузі, Микола Пальмов, був учнем всесвітньо відомого літургіста О. Дмитрієвського. М. Пальмов здобув вищу богословську освіту у КДА, у 1912 р. був обраний Радою КДА штатним викладачем на “кафедрі церковної археології у зв'язку з історією християнського мистецтва” [IV, 1зв., 2зв.]. Внесок М. Пальмова у візантиністику – робота на ступінь магістра богослов'я “Пострижение в монашество. Чины пострижения в монашество в Греческой церкви” [13]. Це ґрунтовна історична довідка про чин постриження в монашество на підставі літургічних, археологічних та історичних пам'яток.

Отже, на початку ХХ ст. академічна корпорація одностайно висловилася за розвиток та розширення візантійських студій. Різними уявлялися шляхи та цілі реалізації цієї ідеї. Професори-консерватори вбачали у кафедрі візантиністики спосіб не тільки історичного, але й богословського осягнення дійсності. Незаперечним позитивом для вихованців КДА стала можливість ґрунтовніше вивчати церковну історію Візантії.

Історико-богословські студії над культурною спадщиною Візантійської церкви були одним з ключових напрямів у підготовці майбутніх викладачів – професорських стипендіатів. Особливе

значення для них у цьому процесі мали наукові відрядження як чудова можливість на початках наукової кар'єри значно розширити свій професійний світогляд. З роками формувалося нове покоління талановитих науковців, якому, через несприятливі політичні обставини, не вдалося вповні зреалізувати свій потенціал. За більшовицької влади КДА було ліквідовано.

Цією статтею проблема не вичерпується. У подальшому необхідно з'ясувати зміст візантинознавства в інших навчальних предметах, що викладалися на той час в КДА, а також запровадити в науковий обіг творчу спадщину вчених-візантиністів закладу.

I. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Вернадського. – Ф. 160 (Київська духовна академія). – Оп. 1. – Спр. 2620.

II. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 711 (Київська духовна академія). – Оп. 3. – Спр. 2631.

III. ЦДІАК України. – Ф. 711. – Оп. 1. – Спр. 10915.

IV. ЦДІАК України. – Ф. 711. – Оп. 1. – Спр. 10941.

V. ЦДІАК України. – Ф. 711. – Оп. 3. – Спр. 2578.

1. Августин (Никитин), архимандрит. Русский археологический институт в Константинополе // Богословские труды. – М.: Издание Московской Патриархии, 1986. – Сб. 27. – С. 266 – 293.

2. Глубоковский Н.Н. Русская богословская наука в ее историческом развитии и новейшем состоянии. – М.: Издательство Свято-Владимирского Братства, 1992. – 184 с.

3. Гроссу Н. Преподобный Феодор Студит. Его время, жизнь и творения. – К.: Типография Киево-Печерской Успенской Лавры, 1907. – 312 + XXII с.

4. Елифанович С.Л. Личность Максима Исповедника, его жизненный и литературный стиль // Синопис. Богослів'я, філософія, культурологія. Квартальник. – К., 2001. – Число 4 – 5. – С. 33 – 51.

5. Елифанович С.Л. Преподобный Максим Исповедник и византийское богословие / Науч. редактор В.П. Лега. – М.: Мартос, 1996. – 220 с.

6. Извлечение из журналов Совета КДА за 1905–1906 уч. год // Труды Киевской Духовной Академии (далее – Труды КДА). – 1906. – Т. I. – С. 244 – 259.

7. Извлечение из журналов Совета КДА за 1908 – 1909 уч. год // Труды КДА. – 1909. – № 9. – С. 333 – 344.

8. Извлечение из журналов Совета КДА за 1909 – 1910 уч. год // Труды КДА. – 1910. – № 4. – С. 117 – 121.

9. Извлечение из журналов Совета КДА за 1913 – 1914 учебный год // Труды КДА. – 1915. – № 6. – С. 682 – 684.

10. Лебедева Г.Е. Русская церковная византинистика конца XIX – начала XX вв. как историографическое явление // История древней церкви в научных традициях XX века. – СПб: Издательство Государственного Эрмитажа, 2000. – С. 77 – 80.

11. Лиман С.І. Медієвістика в Україні в кінці XIX – початку XX ст. (1880 – 1917рр.): Дис...канд.іст.наук (07.00.03) / Харківський ун-т. – Харків, 1994. – 346 с.

12. Отчет о состоянии КДА за 1910–11 уч. год // Труды КДА. – 1911. – № 11. – С. 498 – 499.

13. Пальмов Н.Н. Пострижение в монашество. Чины пострижения в монашество в Греческой церкви. Историко-археологическое исследование. – К.: Типография АО “Петр Барский в Киеве”, 1914. – XV+346+70 с.

14. Файда О. Микола Гроссу та його візантиністичні студії // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – С. 95 – 105.

Олег Файда. Византинистика в Киевской Духовной Академии в начале XX века. В статье рассматриваются важнейшие черты развития византиноведческих исследований в начале XX ст. в высшем духовном образовательном заведении Надднепрянской Украины – Киевской Духовной Академии. Главное внимание уделено процессу образования специального учебного и научного подразделения византиноведческого направления – кафедры истории византийско-восточной церкви. Охарактеризованы научные контакты Киевской Духовной Академии в сфере византинистики, подготовка и деятельность

молодого покоління учених заведення, которые пзучали богатое историко-культурное наследие Восточной церкви.

Ключевые слова: византистика, церковная история, богословие, Киевская Духовная Академия, Восточная церковь.

Oleh Faida. Byzantine studies in Kyiv Theological Academy at the beginning of the XXth century. The major features of development of the Byzantine studies at the beginning of the XXth century in higher religious educational establishment of Naddnipyrianska Ukraine – of the Kyiv Theological Academy are analysed in the article. The main attention is given to educational process of special educational and scientific subdivision of the Byzantine direction – the Chair of the history of Byzantine Eastern Church. The scientific contacts of the Kyiv Theological Academy in the field of Byzantine studies, preparation and activity of young generations scientists of the institution, who studied rich historical and cultural legacy of Eastern Church are characterized.

Keywords: Byzantine study, church history, theology, Kyiv Theological Academy, Eastern Church.